

В. Романенчук

Іван Мазепа в європейській літературі*)

Небагато краще представлено Мазепу в літературних творах слов'янських народів, як пр. чехів, поляків та москалів. Зате в українській літературі помітно правильніший підхід до справи, краща характеристика гетьмана. Перегляд творів в укр. літ. якнебудь зв'язаних з іменем Мазепи уважаю відповідним почати від панегіриків, хоча й не можна їх зарахувати до артистичної літератури.

Панегірична література, каже Возняк (Іст. укр. літ. т. II. ст. 316), зайшла в Україну з Польщі, де в XVII. в. віршоробська зараза, на яку хорували всі від короля до міщанина, займала визначне місце. Деякі письмаки писали панегірики, для нагороди. До таких належав один вихованок київської колегії Атанасій Зарудький, що написав панегірик п. н. „Ми-сленний рай“, де вихвалював царівну Софію та її коханка Голіцина а при тій нагоді і гетьмана Мазепу, що послав Зарудького разом з книжкою (збір панегіриків на честь Софії) до Москви, щоби доповнив свій твір на підставі московських літописів. За похвалу Мазепі дістав від нього село Чорторію, оженився багатом і дістався на посаду прогопопа (новгород-сіверського).

В цьому часі виголосив проповідь, де представив „зраду“ Мазепи й оправдував анатему кинену на нього православною церквою.

Та поминаючи цей панегірик, що зачіпає Мазепу тільки принагідно, бо посвячений переважно царівні Софії, ми маємо цілий ряд інших панегіриків посвячених або самому гетьманові, або написаних на честь його гербу. До таких належить панегірик відомого віршороба і панегіриста митрополита Степана Яворського п. н. „Виноград Христов“, де автор вихвалює герб Мазепи. Яворський написав ще один панегірик в честь гетьмана п. н. „Echo głosu wołającego na ruszczy“... (Возняк — Іст. укр. літ. т. II. с. 317) 1689 р. Однаковож всі його панегірики а зокрема посвячений Мазепі є фальшиві, нудні і беззмістовні. Поезії тут нема на лік. Одиноке, чим відзначаються його цього роду твори, це гладкість вірша і вміння послуговатися латинськими фразами і зворотами. Герб Мазепи вихвалював крім Яворського, ще й Пилип Орлик в панегірику п. н. „Nipomenes Sarmacki“¹⁾ присвячений Мазепиному своякові Обідовському, при нагоді його вінчання. Тут говориться теж про герб родини Мазепів:

*) Див. „Вістник“ кн. VI б. р.

¹⁾ Про нього згадує Д. Дорошенко в Історії слов'янських літератур т. III. і Б. Барвінський в З. Н. Т. III. т. 129 ст. 107.

„Bo Krzyż Mazepy to sprawi, że Dniepr
 we krwi spławi —
 Bistonski (!) Pyrrhus, a kieżyc zuchwały
 Zgasi ciemne swe iskrzyska, gdy Planety
 [wodza z bliska
 Swiatłem Phoebowym natrą na rozdęte
 Rogi“...

Другий панеґірик Орлика відноситься до самого таки гетьмана п. н. „Alcydes rossijski triumfalnym laurem ukoronowany J. W. Jegomość Jan Mazepa hetman woysk Ich Carskiego Majestatu Zaporoskich“ (Wilno 1695) З 1688 р. відомий нам панеґірик на герб Мазепи якогось Івана Орловського п. н. „Muza Roxolańska o tryumfhalnej sławie y fortunie z herbowych znaków Jana Mazepy, hetmana woysk J. Carskiej M. Zaporoskich rzczęśliwy omen biorąca“ (Чернигів 1688). Крім панеґіриків у польській мові знаємо ще й панеґірики по латині. Один такий написав (1699) якийсь Петро Армятенко п. н. „Theatrum pereennis gloriae“..., другий, як догадується Б. Барвінський (цит. тв.), походить з київсько-печерської друкарні, написаний, на думку Руліковського київськими школярами на честь першого візду Мазепи до Києва 1690 р. Цей панеґірик починається такими словами: „Tandem triumphat tot taediis afficta Mohileani Athenaei expectatio. Dux illustrissime Exercituum Zaporoziensium Domine Mecaenosque noster Clementissime“.. Похваливши гербові планети Мазепи, панеґірик описує Мазепині подвиги при чому порівнює його до Ганібала, потім славословить Мазепу за Любов до України за будування церков, при чім порівнює його до Константина Великого. Як головна заслуга піднесена в панеґірику, особлива увага і прихильність Мазепи до Могилянської Академії і т. п. (це дає змогу догадуватися, що автором, чи може авторами панеґірику були могилянські академики).

Десь около 1700 р.²⁾ видруковано анонімний панеґірик на пошану гербу Мазепи п. н. „Krzyż Początek Mądrości w Herbowny Klejnocie J. M. P. P. Jana Mazepy oboch stron Dniepra Hetmana y Przepowóżnego kawalera“...³⁾

Та найцікавіший може під тим оглядом є твір (чи радше збірничок творів) п. н. „Зерцало от писанія божественного“⁴⁾ надрукований 1705 р. в Чернигові (в Троїцькім монастирі) і присвячений Мазепі за заснування чернигівської колеґії. Є тут вірші на герб Мазепи — один з них починається так: „Ясновельможний Мосці Пане Иване, предостойний гетьмане, Богом дароване Крест, десниця луни, есть Твоє знаменіє, извистно прибіжище всім захищеніє. Первой воспріял еси имя кавалерства, в род і род слава будеші Ридерства“... і т. п. Тут теж поміщено Мазепин герб. Далі маємо панеґіричні по-

²⁾ Так догадується Б. Барвінський (З. Н. Т. Ш. т. 129).

³⁾ Цей панеґірик властиво є частиною „Зерцала“, про яке нижче буде мова (як унікат, знаходиться в бібл. Красінських у Варшаві).

⁴⁾ Українська книга ДВУ 1926 ст. 114, V.

сланія, що прославляють Мазепу за богоугодні діла, як от за будування і прикрашення церков на Україні, за матеріяльну допомогу київській колегії. Підписаний префект колегії еромонах Антоній Стоховський „з труждающимися“, говорить про розширення, побудовання та прикрашення церков у Києві і зупиняється на „милостях“ та „ласці“ Мазепи для Чернигова.

Вихвалюючи Мазепу за церковбудівництво в Києві та Чернигові, Антоній зазначає, що побожна діяльність Мазепи не обмежувалася лише до України але виявилася також і в східних країнах „во тьмі невіря отоманського“. Крім заслуг в церковному житті посланіє виявляє Мазепині героїчні діла „вождества“, його правосуддя і „совершенное ко всім милосердіє“.

На пошану Мазепи вміщено тут панегірик в польській мові п. н. „Krzyż, Początek Mądrości Mazepy“, що властиво не має ніякого змісту. Цікавий хіба, як зразок схолястичного стилю і накопичення цитат з Теренція та Вергілія, згадок, про Гелікон та Музи Талію, Каліопу, Клію і ін. В передмові до віршів вихваляється гербовий хрест Мазепи. Потім Мазепу славословлять три класи чернігівської колегії — Infima, Grammatica і Syntaxis. Форма похвали є дуже чудернацька, бо вживається при тім різних відмін, способів та дієслівних форм.

Дальша частина панегірику п. н. „Kolos krzyżopodobny na powym Helikonie dla wiekopomnej i święta pamięci J. W. Jego Mości Panu Janowi Mazepie Hetmanowi... od neopoetów Collegium w Czernihowie. Ці неопоети вихвалюють мудрість воєнні діла Мазепи. Вони думають, що найдосвідченіший поет не всміє вихвалити гетьмана, хайже це зробить сам його герб.

Панегірик кінчається окремим т. зв. „appendic'ом, де при допомозі чудних гіпербол висказується кінцеве побажання гетьманові.

Дальше находимо в цій книзі т. зв. „лябіринт на похвалу гетьману“. Це є майстерне уложення 961 букв у такому порядку, що в якомубудь напрямку від середини ми читалиби, все виходить одне й те саме речення „Іван Мазепа гетьман Малороской землі“. Пізніше йде многолітствіє латинським та словянським віршом, образ Йоана Предтечі а під і над образом вірші-мотиви за гетьмана.

Дальше стрічаємо ще й інші статті на всякі релігійні моральні теми.

Подібні вірші на пошану Мазепи стрічаємо ще в арабському виданні Євангелія, виданого коштом Мазепи в 1708 р. в Алепо. Її наголовок в 13 рядків (на першій сторінці) вказує власне на це, що гроші на це діло дав Мазепа — „Книга честної непорочної Євангелії... надрукована тепер знову коштом преславного пана Івана Мазепи (Ювані Мазяби) гетьмана, з надією на відплату та прощення“. Під гербом Ма-

зепи грецький напис, далі дві грецькі епіграми на його честь. Крім того бачимо тут два похвальні арабські вірші, такого змісту: — „О високий Пане, що перевищуєш всіх своєю високістю Іване Мазепо, що охороняєш грані Руси, ти заслугував на хвалу від арабів, віра яких вища від тих, що ганблять її і сміються з них. А тому, що слава твоя безсумнівна, є стовп для віри чистої, виправдуючої та святої, бо ти даруєш їм з високости своєї яко ласку божественний текст в пречистій Євангелії“. Нижче йде запитання „о хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдаровує освітою“... і т. д. На це слідує відповідь: „Іван Мазепа той, що вславився щедротами і істочав блага милості; він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і разом є честю для неї; він що звеличив величність її вище від високости небесної і т. п. Закінчує ці похвали арабська передмова до Мазепа підписана антиохійським патріярхом Афтанасієм. Це є також риторична похвала гетьмана.

Похвальні вірші появлялися при різних нагодах, як от, при нагоді друку тої чи іншої книжки коштом Мазепа, або йому таки присвяченої. Сюди належить зачислити Дм. Ростовського „Руно орошенное“, написане з поручення Л. Бароновича. В одному з видань (V) „Руна“ є восьмистих п. н. „О черговой луне, о Деннице и о Руно орошенном“, що є похвалою Мазепаиноного гербу.

Богато панегіриків ще, як думає Б. Барвінський, не відкрито. деякі відомі в рідких рукописах, як нпр. панегірик п. н. *Labirynthus in laudem Mazerae explicitur*¹⁾, а інші то й попропадали.

По панегіриках, що хвалили Мазепу за всякі „блага“ і заслуги попід небеса, посипалися, після бою під Полтавою, опоганюючі вірші за „зраду“, як з рукава. Той сам Яворський, що ще недавно виступав у ролі хвалителя Мазепа, що співав йому похвальні пісні і висилювався як міг, щоби його відповідно прославити, перший кинув на Мазепу клятву (в московському Успенському соборі) і для „осудження“ написав вірш п. н. „In vituperium Mazerae,²⁾ де прозиває гетьмана найгіршими словами. Автор виступає в імені Росії, що скаржиться на „тяжку горесть“, бо „Мазепа лютий уби моя чада“. От початок вірша:

„Изми мя Боже — вопіет Россія
Ат ядовита и лукава змія,
Яго же ждаша адскія заклепи
Бившаго вождя, Ивашки Мазепа.

або далі:

Уподобися Россія Давиду
Иже от сына терпете абиду

¹⁾ Про нього згадує Шляпкин Св. Д. Ростовський, ст. 49, прим. 2 і Б. Барвінський ЗНТШ т. 129 с. 119, прим. 2.

²⁾ Поміщено в К. Ст. 1883.

Авессалом син басть неблагодарній
Подобен ему Мазепа коварній."

Вона (ніби Росія) дуже його любила, а він вигострив на неї „малі зуби“. Він „сладкій язиком, но мерзкий діли“, „сахар во устах“, а в „сердцу желч“. Він лицемір, син сатани, лукавий лис з видом ангела, „вовке ядовитий“, покритий овечюю шкірою, юда, що змінив віру“, „вторий Каїн“, що пролив по звірськи багато крові і т. д.

„Ізміна“ Мазепа була для всякого рода панегіристів марних піттів правдивим скарбом; широким потоком потекли безконечні й тужливі варіяції на тему „Ізми мя Боже“.. Ті самі пітти, що ще недавно писали „подобострастивє“ гімни й панегірики, обрушились тепер на нього з всією силою свого віршоробства.

Ганьблячі вірші, таксамо, як і похвальні, повставали передусім задля нагороди, про що свідчить факт, що один „поет“ пропонує цареві свої услуги. Він післав „на Височайшее имя стихотвореніє п. н. „Псалма новозданна“, трубою названна“, що звернене проти Мазепа з такою допискою: „измѣнников Вашего Царскаго пресветлаго Величества, аще будет в том державная Ваша Воля, могу всех их свершописати по имени на вечную их от всего народа злую память и пагубу“.³⁾ Очевидно за таку пропозицію автор надіявся особливої ласки „Величества“ у виді якогось села чи щось под., як це було з Заруцьким.

Важно замітити, що в панегіриках ніде не славиться Палія в протиставлені до народніх переказів і пісень, де майже нема згадки про Кочубея. Народні перекази й пісні, що їх було дуже багато, говорять про Мазепу тільки в звязку з Палієм.

Пісні про Палія й Мазепу відзначаються переважно чисто історичним характером. Вони повставали безпосередно по подіях і то в середовищах, що якнебудь були близькі до тих подій, тому й не затратили зразу відчуття дійсности і правди. Більша часть пісень⁴⁾ зложена на тему увязнення Палія Мазепою.

Коли нові події і час затерли виризність оспівуваних давніших подій, до пісень поволі вкрадалися елементи фантастичні, повставали варіянти⁵⁾ дуже часто собі противні. До основної історично вірної пісні чи переказу, приростали все нові подробиці, легендарні біографії героїв, що у великій мірі цікавили народній ум і все більше та більше розросталися й перетворювались у різнобарвну мозаїку, в котрій перепліталось старе й нове, фантастичне й правдиве.

³⁾ Чтенія в Имп. общ. ист. и древн. рос., 1859, I. Источн. мал. ист. Бантиша--Каменскаго, ч. II, 1709 г., стр. 238—241.

⁴⁾ Політ. пісні, ч. I, вип. I, стр. XII; вип. II, 12, 14.

⁵⁾ Бібліографію пісень і переказів про Палія й Мазепу подає досить вичерпуюче В. В. Каллат—Етнографическое Обозрение, Москва, 1889, II, стр. 89.

Я облишу на боці ті пісні чи перекази, де героєм є Палій, бо там, так чи інакше, він виступає, як непримиримий ворог Мазепи, котрого нарід називає звичайно проклятим або лукавим. Для нас вони цікаві ніби тим, що вказують на Мазепу, як на великого ворога царя, а Палія уважають його приятелем. Один переказ навіть говорить, що Мазепа був зразу ворогом царя, але ніхто про це не знав крім Палія, котрий перестерігав царя перед Мазепою, мовляв „він тебе з царства засадить“, царю. Друга легенда розкажує, що цар звелів Палія закувати й замкнути та не давати нічого їсти ні пити, крім ріжки табаки.

Коли його правда, що Мазепа зрадить царя, то Палій виживе на самій табакці, а як неправда, то згине. Подібно поступає й Мазепа (варіант), котрий „боявся Палія, щоб він його не звовавав, та взяв его да й замурував у стовп“, у такій, що тільки маленьке віконце, а то увесь замуруваний; і як хто подасть у те віконце шматок хліба, то тільки він і жив.⁶⁾ Але коли Шведи натискали на Петра, він прикликав Палія з Сибіру й прохає його звокувати Мазепу, бо тільки він (Палій) міг дати собі з ним раду. Щоби дати знати Мазепі про себе, Палій стріляє срібною кулею, котра й паде в полумисок Мазепі, як він обідав з Карлом.⁷⁾

Не скупив нарід додатніх прикмет Палієві тай на скупив відємних Мазепі. Мазепа все „таломус“, що „поставив гармату на долоні, та як стрельнув із Бикова, то досяг аж у Остер і розбив у Острі церкву. І досі стоїть та церква розбита.“⁸⁾ Коли Мазепа втікав зпід Полтави, Палій погнав за ним і проколов списом. „Тільки то бісова твар! Ізожрав один спис, ізожрав другий, третій, і так усі одинадцять поїв; та вже як ударив його Плоха (Палій) дванадцятим, тогди вже ему й капут.“⁹⁾

Мазепа відзначається звірством і ненажерливістю, ціла гора покрита костями убитих Мазепою людей. Він зїдає б галушок по 7 пудів кожна, але якось сьомої не міг зїсти і за це його Петро наказав проклинати.¹⁰⁾ В іншому переказі говоритьсь, що Мазепа був проклятий за те, що потоптав євангеліє, за порадою Карла, котрий намовляв його воювати разом з ним Петра.¹¹⁾ У війську Мазепи знаходиться „баба химородниця“, котра радить Мазепі й Карлу перекувати коні назад, щоби не пізнати, в яку сторону вони втікали. Дальша частина тої казки відповідає переказові про дім Мазепи в Чернигові. В тім ломі зявляється ночами жінка, що стереже скарбу (тут натяк на скарб якийсь Кочубея, котрий Мазепа хотів забрати). З легендою про дім Мазепи звязаний переказ про дочку Кочубея. Тут

⁶⁾ Куліш, I, 115, Драгоманов, пред., ст. 205.

⁷⁾ Сборн. мат. по етн., II, 34. Nowosielsk, Lud, II, 163.

⁸⁾ Куліш, I, 118.

⁹⁾ Куліш, I, 120.

¹⁰⁾ К. Ст., 1882, ст. 612.

¹¹⁾ Каллаш—Палій і Мазепа, Етн. обзор, ст. 23.

представлено терпіння бідної Марії (ніби Мотрі Кочубеївної), що покинула батьків й утікла до гетьмана, за що була батьками проклята і зсуджена на вічне поневіряння. В іншому варіанті на цю тему, душа Марії засуджена стерегти скарбу, що Мазепа взяв від Кочубея. Кожного року в ніч під „Пречисте“ вона блукає по землі і просить хреста, що має силу зняти з неї закляття.

Легенди про Мазепу (і Палія) записувано не раз і видавано (Куліш, Чубинський, Драгоманов, Грабовський, Ревякин і ін.) та всетаки треба думати, що надруковане до сьогодні, далеко ще не вичерпує всього багатства переказів, котрі ще жили між народом.

Мирослав Гоца

Універсалізм *)

Зрозумілим буде пасивізм політичний Маркса та його учнів, що вербувались або з нижчих соціально-кляс, або з людей „скривджених“ життям і конструкцією душі здібною до психічних ураз. Теорії безсильности супроти „сил природи“ є нічим іншим, як висловом почуття малости, образи амбіціального гону. За Кульчицьким вчислю кілька отих теоретиків соціологів політичного нігілізму чи нірванізму. „По думці тих поглядів політика як штука є чимось таким, що в сути річі відограє малу ролю. На думку Спенсера задача соціології лежить у тім, щоби довести, що всілякі спроби регулювання громадського життя, можуть принести шкоду. По думці Гумпльовича люди є безсильні супроти громадських явищ; усе й усюди відбувається боротьба суспільних груп між собою, все одні панують і будуть панувати над другими; ті, що ніби кермують суспільним кораблем, є маріонетками, якими правять сліпі громадські сили. Для Маркса політична штука є певного роду акушерією; політик повинен лише старатися про те, щоби порід відбувся добре; не творить він нічого, лиш улегшує прибуття на світ того, що стало створене розвоєм природних, стихійних, витворчих сил“. „Роза Люксембург мабуть всіх марксистів перейшла у доктринерстві. В цілім ряді різних писанин, доводила вона й її учень Варський, що з точки погляду марксизму, політика повинна полягати на тім, щоби формувати лиш ті завдання, які виступають у розвиткових тенденціях, залежних від економічних чинників“.¹⁾ Оцей історичний матеріалізм, на який перейшли Маркс і Енгельс, виходить із заложення, що причиною суспільних явищ є про-

*) Див. Вістник, кн. 7—8 б. р.

¹⁾ Ludwik Kulczycki, *Zasady socjologii ogólnej*, Lwów—Poznań, 1923, стр. 390 і слід.